

mai építészet változatosságának egyik legjelentősebb elérhetési módja.” Ugyancsak ő idézi Kenzo Tange világhírű japán építész: „Ma a legfontosabb, létfontosságú feladatunk az olyan alkotás, amely egyidőben emeli fel a múltat és a jövőt.”

Az új emberközpontúság, a „biorealizmus” fogalmának megalkotója, az osztrák származású Richard Neutra amerikai építész látta meg és hirdette, hogy a modern építészet elhanyagolta az embernek mint lelki-fiziológiai egységnek a szempontjait. Egy önletrajzi írásában a legjelentősebb mai feladatnak a szociológia, biológia és pszichológia eredményeinek gyűjtését és rendszerezését tartja fontosnak az építészet és városrendezési gyakorlat számára. Kós Károly építészeti úttörésének nemzetközi értékét vizsgálva, érdemes átgondolnunk az előtérbe kerülő új emberközpontúság Neutra jelezte problémakörét.

Ma már nem egy elvont modern embernek kell tervezni akkora helyiséget, hogy bútorai és ő maga csupán csak elférjenek, hanem a társadalomtudomány segítségével, felméréseken alapon kell megismerni a különböző szakmabeliek és változó szerkezetű családjaik életformáját, szokásait és téréngényeit, mivel ez nemcsak szakmánként, hanem tájanként s esetleg nemzetenként is más és más szükségletet vezet. Az ember fiziológiai tulajdonságai az éghajlattól függetlenül azonosak ugyan, de a változó széljárású, változó hőmérsékletű, más és más hőingadozású és csapadékmennyiségű vidékeken a komfort elérése más és más megoldást kíván. A használatos anyagok ipari termékek, s itt elsősorban a burkolóanyagokról van szó, de ezek nemzetközi változatossága olyan nagybodó skála, hogy ugyancsak helyi sajátosságokat jelez. A fűtés technikái is változnak, s így ez is a nemzetközi stílustól eltérő megoldásokat eredményezhet. Mindezt tényleg kutatni, gyűjteni és tudatosítani kell, a technológia fontosságának szintjére kell emelni az emberi igények fontosságát, árnyaltan keresve a megfelelő tudományos lehetőségeket. Ha figyelembe vesszük a lélektani szükségleteket is, akkor hagyományosan kedvelt, valahonnan már ismert s esetleg még ismeretlen különlegességek igényléséhez jutunk, ami változatosságot s ugyancsak sajátos színt kölcsönöz, ha sikerül a pusztá formalizmust és anyagszerűtlen megoldásokat mellőzni.

Csak így tudom értelmezni Richard Neutra „biorealizmus”-át, s a funkcionista racionalizmus építészetének jövőjét ilyen alapon inkább egy *psziho-racionalista építészet* kialakulásában látom. Lényegében ugyanúgy emberközpontúság ez, mint amilyenek a csíráival Kós Károly természeti-táji-népi és nemzeti hagyománytisztelő építészetében már talákoztunk. Vajon véletlen-e, hogy nevével ma már a román építész szakmunkáiban is találkozunk? Richard Neutrát magyar monográfusa, Máté Pál az organikus építészet folytatójának és továbbfejlesztőjének tekinti, miközben Frank Lloyd Wright személyében az építészet egyik „felszabadítóját” és a modernség talán legnagyobb úttörőjét tiszteli a világ. Megírták már többször Kós Károlyról is, hogy építésze leginkább a Wright-féle organikus-premodern irányzathoz hasonlítható. Joggal. Ő a mi építészetünk felszabadítója s építészeti humanizmusa hovatovább egyre nagyobb megbecsülésnek örvendő megtalálja folytatóit és továbbfejlesztőit.

GÖRÖMBEI ANDRÁS

A Varjú-nemzetség

Az első világháború teremtette szomorú történelmi szituáció az emberi egyéniséget minden korábnál szigorúbban tette mérlegre. A kérdés éle legtöbbször az egyének egzisztenciáját is érte. A történelem olyan helyzetet teremtett, melyben a morális érték sorsa kilátástalanná vált, a pusztá létet is fenyegette a tiszta ember-

ség, a humánnum elemi értékeinek megvállása. A menekülésre vagy hazaárulásra ösztönző időben kellett Kós Károlynak felmutatnia a becsületes megmaradás útját. Közel hajolt hát ahhoz a legszűkebb közösséghez, Kalotaszeg népéhez és földjéhez, melynek maga is mindent köszönhetett, s melyhez a legnehezebb időben vállalt kemény hűséget. A történelemben visszavetítette háromszáz esztendővel a ma élő alakokat, hogy nyíltan szólhasson a jelen eseményeiről. Azt vizsgálta, mi tartotta meg, mi őrizte meg ezt a népet a történelem oly nehéz viharai közepette. Olyan történelmi terepet választott hősei mozgásteréül, mely megpróbáló változásokban bővelkedett, s a jellem, az egyéniség számára ugyanazokat a morális kérdéseket vetette föl, melyeket a jelen idő. A történelem csak terep, csak a jellemek megméréseinek lehetősége, a hangsúly mindvégig az emberi szituációkon van, melyek különösen a végeken oly gyakran ismétlődnek, hogy örök emberi voltuk a mégoly hitelesen megragadott történelmi atmoszférából is a múlt idő fölé emeli őket. Az egyének legelemibb kérdései ezek, szinte minden pillanatban jelen vannak minden ember életében, de a történelem fordulóin vetődnek fel legélesebben, olykor a közvetlen élet vagy halál kérdéseként. A hűség és a közvetlen érvényesülés régi dilemmája ez. Kós Károly az erre a kérdésre adott választ emeli értékmérővé az élet minden területén: a hazafiság és a szerelem egyaránt kínálja a példákat. Kós Károly egyetemes értelemben vizsgálja ezeket a kérdéseket, nem egy jellemre koncentráltan, hanem az egész népre, nemzetre kiterjesztve. Mindenki részes, még a virágszál-törékeny leánykák is. Emberségmérés ez, jellemvizsgálat. „A *Varjú-nemzettség* emberei mind élő emberek voltak akkor, egyesek a sok-sok százezer és millió emberből, akik időtlen idők óta ismeretlenül itt tusakodtak a földdel, vízzel, erdővel, kővel, állatokkal s urakkal és egymással is: a nagy, nehéz és mégis szépséges étellel” — hangzik az író harminc esztendővel későbbi vallomása. A probléma tehát sokszor egészen rejtett, belesimul a hétköznapok világába, észrevétlenül kísért, más-kor nyílt és egyenes. Vizsgálatakor magát az életet kell figyelni. Ez teszi lehetővé, hogy Kós Károly kalotaszegi krónikája, miközben a hűség és megmaradás esélyeit mutatja föl, a színes élet hamisítatlan gazdag képét idézi elénk. Ebben az „élő életben” az alapproblémához való viszonyulásuk szerint válnak két csoportra az előtérben álló egyének: az egyik oldalon a hűségesek és erősek, a másikon az ingatagok és gyengék állnak. Az egyik oldalon a Varjúk három nemzedéke, valamint Vitéz Ilona és Ilia, a másikon Maksai László, Basa Anna és társaik.

A három Varjú élesen elkülönülő egyéni vonások ellenére is sok hasonló tulajdonsággal bír, jellemük alapvonása megegyezik a tőlük elválaszthatatlan Ilonával és Iliával. Ez pedig a keménység, a minden áron való hűség egymáshoz és az erdélyi tájhoz, Erdély népéhez. Olyan erős bennük ez az érzés, hogy rögeszme benyomását kelti, bolond Varjúknak hívják őket az emberek. De már Varjú Jánosnak megmondja az apja, hogy miért van ez így: „Mert okosabb volt, mint más, és az emberek nem tűrik maguk közt, aki egy fejjel nagyobb náluk...” Ráhagyja az apja a Pojánát, ezt a csodálatos, de nehezen megközelíthető hegyi rétet. Őt is bolondnak tartják, de nem az aranycsinálás miatt, mint a nagypját, hanem azért, mert amikor hosszú szolgálat után hazatér, elkezd építeni a Pojánát. Ő az egyetlen ember, aki fölfelé töri magát, amikor mindenki más lefelé igyekszik. Ketten vannak a fiával, felesége meghalt, amikor még egyéves volt a gyerek, mégis elküldi most Gáspárt tanulni, mert azt akarja, hogy különb ember legyen, mint ő, s mint a többiek. Varjú János teremtő, alkotó ember. Szegényen jött haza, s néhány év múlva csodát varázsol munkájával a Pojánára. Most már az embereket is gondolkodóba ejti: „Lefőznek azok mindünket.” Varjú János szinte együtt lélegzik a hegyekkel. Kitűnően ismeri a tájat és embereit. Bátorsága már-már legendás. Kevés beszédű, kemény, „szijas” ember. Annyira egy a természettel, hogy legnagyobb fájdalomának kifejezése is szinte természetien egyszerű és mély. Nemcsak a Pojánához hűséges, hanem a Bethlenekhez is, közvetve tehát Erdély függetlenségéhez. Amikor egyre többen válnak árulóvá, s mennek Rákóczi György zászlaja alá, ő inti a népet: „Várjunk csak! A lobogókra még ne írjunk hattyú helyett sást.” Kitar mindvégig, menti és elrejtí a kincseket, amikor a katonákban nem lehet bízni, neki biztos emberei vannak. Úgy

megnövekedik személyes tulajdonságai révén, hogy Rákóczi György is ellene megy, de nem nyíltan, hanem áruló módján. Azt hiszi, ott találja a kincseket. Varjú János ekkor elveszti fiát, Rákócziék felégetik a Pojánát, de ő megmarad, s újra felépíti. Varjú János alakja úgy megnőtt cselekvéseiben, hogy nehéz időket jósoló szavaiban senki nem kételkedik, utolsó mondatai pedig szinte jelképes értelmet nyernek: „El ne adjátok a Pojánát. Le ne húzódjatok a völgyekbe. Ott fenn a helyünk.” Varjú János alakjának valószínűségét rontja az a babonás-romantikus színezés, amely az aranycsináló nagypapa öröksége, s amely a maga sejtelmességével irracionális vonásokkal ruhazza fel a hőst. De az aranyaknak a sejtelmessége más oldalról fontos funkciót nyer: a „kincs”-jelentés rávetül az egész Pojánára, a legszűkebb hazára. Ezt a szimbolikus átjátszást csak zavarja, végképp irracionális elemekkel keveri a nemzedékről nemzedékre hagyományozott égett könyv. Nélküle a kincs motívum egyértelműen a szülőföld értékének a nagyságát jelentené. A három Varjú között Varjú János alakja a legegyetemesebb: ő hasonlít leginkább ahhoz az eszményhez, melynek szolgálója a krónika. Benne a legkevesebb az esetlegesen egyéni vonás, piedesztálon áll, szinte egy nemzet képviselőjében. Magánéletéről jóformán semmit sem tudunk, egyéni arcélét az adja meg, hogy egyetemes értékeket képvisel mintaszerűen. Érzéseire inkább csak külső viselkedése némely mozzanatából következtethetünk, cselekedetei nem érzéseket, hanem állásfoglalásokat tükröznek. Egyéni túl horderejüket.

Varjú Gáspár árván nevelkedik kemény apja mellett. Sokfelé járt apjával, sokat látott a világból. Gyerekként ismerjük meg. Bájos gyerekszerelem szövődik Basa Anna és közte, de amíg ő Bethlen István úrnál tanul, a Basa-portán elég sokszor megjelenik Maksai hadnagy. Ennyit elég Gáspárnak megtudnia, s köszönés nélkül megy el. Föl a Pojánára, apjához. S felé se néz Basa Annának, pedig nagyon egyedül van a világban. Kemény és önérzetes. Ugyanez a hajthatatlanság jellemzi Gáspárt az ország dolgaiban is. Hú marad a Bethlenekhez, akkor is, amikor Maksai már az új úr nevében fogja el, s vinné a veszthelyre. Apja segítségével ekkor fordul a kocka. Gáspár szerelmének egykori mélysége most is megcsillan: Anna kérésére elengedi Maksait: „Neked kell ez az ember? Neked odaadom.” Ebben a gesztusban benne van a szerelmével való végső leszámolás, hiszen Annának az áruló Maksait dobta oda. Magához való feleséget választ: Vitéz Ilonát, s a lakodalmukban ott van a „fél havas”, de mind csak a bethleniánusok. Gáspár apjával együtt végzi a legnehezebb szolgálatokat, menekülés helyett a szembeszegülést tanácsolja Bethlen Péternek is. Rákócziék árulásának áldozata, az orvtámadáskor Maksai lövi agyon, akit ő megkímélt. „Azon az éjszakán az Ilia kumbájában fiat szült Vitéz Ilona. A fülébe lövések dörrenése nyilallt és az egymást halálra kereső emberek ordítása... Gáspár akkor már halott volt...” Ezt a nehéz örökséget kapja az élethez útravalóul a kis Varjú Jankó. A nagypapa mindent rábíz, mert olyan, mint az apja volt: kemény. Mozdulataival elárulja szerelmét Maksai Katka iránt, de nem közeledik a lányhoz. Tiltja az apai örökség. Építi, erősíti a Pojánát. Pontosan úgy él, mint az apja és a nagypapa. A Pojána a tatár támadás idején menedék lesz, Jankó és Katka pedig egymásra találnak, de ehhez az kellett előbb, hogy Maksai életét áldozza azért a népért, melynek tagja volt Varjú Gáspár is.

A Varjúk jellemének ez a lényegi egyformasága az író eszményét és értékítéletét mutatja: az ilyen emberek képesek megőrizni a Pojánát, a szülőföldet. Lelkiismeretileg kiegyensúlyozott és szabad emberek. Az életük nehéz, de a becsületük tiszta. Értékrendjükben a vitális erőnek éppoly fontos szerepe van, mint a jellem csorbíthatatlanságának. Ez az értékörvény jól látszik Gáspár párválasztásában is. Szerette Annát, de Anna nem tudott felnőni a Varjúk hűségéhez, szilárdságához. A Varjúk értékrendjében azoké az elsőség, akik az élet minden területén megállják a helyüket, s akik nőként éppúgy vetélytársai a történelemnek, mint a Varjúk férfiként. Vitéz Ilona az egyetlen nő, aki ezt a szigorú mércét állja. Egyben a regény egyik legvonzóbb alakja. Benne is megvan saját értékének az a tudata, mely a Varjúkat jellemzi, s ez az önértéktudat ad neki erőt ahhoz, hogy maga alakítsa a sorsát. Hogy szembenézzen mindennel. Nem fél, nem ingadozik: „Látod, Gáspár, én

tudom, hogy különb vagyok, mint itt ezek a vékony, hitványpénzű, festettképű leányok. Különb. Szébb. Egészségesebb. És én mégis ülök ma. Azt hitték, nem jövök el; nem merek. De szembe akartam nézni velük. Mindegyikkel, és ők sütötték le hamarabb szemüket, nem én. Nekem nincsen mért” — mondja a mulatságban. Aztán jó ideig nem látjuk, amikor ismét találkozik vele Gáspár, akkor már teljesen egyedül él, apja is meghalt. Ilona énekel és dolgozik, ő a molnár — apja helyett. Ez a kép megint felejthetetlen. Néhány vonás, mégis egy élet van benne. Gáspár megjegyzi, hogy ember kellene ide. Erre Ilona: „Nehéz dolog. Aki venne, az nekem nem kell; aki kéne, az nem kér.” Ilona ezzel a keménységgel és büszkeséggel másodszor is a Varjú nemzetségbe valónak bizonyul. Ez a két kis kép az életéből elég volt arra, hogy ne érje a krónika olvasóját váratlanul az a hír, hogy Vitéz Ilonát Varjú Gáspár vette feleségül. A jelleme annyira készen van e néhány vonással, hogy a regény jó részében említés nélkül van jelen. Az írónak elég egy fél mondat róla, egy tény közlése, a többi már természetes. Vitéz Ilona nem törik meg, jelleme még annak a rokonszenvét is megnyeri, aki az édesanyját kitagadta. Egyéniségének emberméreténél nagyobb alakja a regény utolsó negyedében humanizálódik, melegségből, kedvességéből is megcsillan valami: fiának „csendes szóval” mesél a múlt időkről, apósának panaszolja: „Nincs kivel beszéljek egy szót is.” Kevés szavú és kemény, mint a Varjúk. Maksai áldozata után pedig áldását adja Jankóra és Katakára. Ezzel mintegy elfogadja Maksai kettős elégtételét, s a külső ellenséggel szemben a belső egység formálója lesz, a regény egyik alapeszméjének hordozója. Az igazságos megbékélés keresője. Az összefogás sürgetője, ami ebben az esetben a természetes vágyak útja is.

A Varjúk legbeavatottabb segítőtársa Ilia, a „fehér hajú néző-ember”, aki mindenben segítségükre van nagy tudásával, hatalmas élettapasztalatával. Látszatra szinte mitikus figura, de ha közelebbről vizsgáljuk, kiderül, hogy tulajdonságai az emberi határokat nem lépik át. A természet embere, aki egész életét magányban töltötte a hegyen, jó megfigyelő, bölcs öregember. De ő maga tiltakozik az ellen, hogy neki különleges hatalma vagy képessége lenne. Ismeri a füvek erejét, gyógyít embert és állatot, s az emberek szeméből sok mindent meglát. Inkább tapasztalata emeli az emberek föl: „Látom az elmúltakat és nézem azokból az eljövendőket.” Élettapasztalata teszi „néző-emberré”, s az, hogy mindent tud, amit a hegy tud. Egyedül ő tudja, hogy hol van a kincs, aminek létezéséről a Varjúk sohasem tudnak meggyőződni. Bár csupa valóságos tulajdonságokkal rendelkezik, mégis regénybeli szerepe inkább csak a történelmi atmoszféra egyik kelléke.

A másik tábortársa is sokan tartoznak, de az író azoknak az alakját dolgozza ki, akik közvetlen kapcsolatba kerülnek a Varjú-nemzetséggel: Basa Annáét és Maksai Lászlóét. Basa Anna a regényben Vitéz Ilona ellenpárja. Ragaszkodása és szemérmes tartózkodása megható. Aztán szívesen fogadja Maksai hadnagy bókjait, de Gáspár is hiányzik neki. Szereti Gáspárt, de nem tud mit kezdeni a Varjú-nemzetséggel: nincs kitartása, fegyelme ehhez az élethez. Nem tud mit kezdeni a ridegségükkel, rendszertelenségükkel. Szíve érzi a Varjú-nemzetség mély titkát, de könnyű sikerre vágyó egyénisége fut a pillanat után. Nem ismeri fel idejében az értékeket. Amikor Maksait elvezénylik, megint felébred Gáspár iránti vonzódása, de már nem teheti jóvá mulasztását. Anna ennek ellenére rendkívül rokonszenves teremtés, áldozat, akinek az élet túl keményen nyújtja be a számlát gyengeségeért. Boldog szeretne lenni, s egy életre boldogtalanná lesz. Így ingadozik, így fut az élet után. Így lesz Maksai boldogtalan felesége. S azon az éjszakán hal meg a kislánya, amikor Maksai agyonlövi Gáspárt. Nem csoda, ha szinte néma lesz a házuk. Anna igazában mindig Gáspárt szerette, minden Gáspárt idézi neki. Emészti az emlékek. Sok szenvedésért annyira kárpótlást kap, hogy a lánya megszabadul ettől az átoktól, ehhez viszont férje halála kellett. Íme, Kós Károly szemléletében a kemény hűség az emberség olyan princípiuma, mely az élet minden területén mérték. Anna a szerelem terén nem állta ki ezt a próbát, élete ezért csupa kínlódás.

Maksai a néphez, a földhöz, a hazához való hűséget cserélte fel rangjáért, ezért boldogtalan a magánélete is. Amikor feltűnik, még Bethlent szolgálja, de hetyke,

magabiztos és öntelt. Néhány vonással kitűnően jellemzi Kós Károly Maksiában a könnyen hűséget váltók egyik típusát: ez az ember csupa felület, semmi mélység nincs benne. A táncban győz, de ettől olyan beképzelt és büszke lesz, hogy mindenkire le akar söpörni a porondról. De a tolvajok üldözésekor már ismét felelőtlen és tehetetlen, dühében ártatlan embereket kötötzet meg. A kötelességét sem teljesíti. Árulása után Gáspárt halálba juttatná. De aztán Anna férjeként megtöri az élet, s a fejedelem parancsára már nem akar a Pojánára menni, s amikor megy, már az a szándéka, hogy segítsen. De nem sikerül, olyan a szituáció, hogy kénytelen agyonlőni Gáspárt. Ez végképp megtöri Maksait. Jóvá szeretné tenni bűnét, ezért ad óriási pénzt Gáspár fiának váltságdíjára, s ezért marad a végső harcokban Varjú Jankó segítőtársa haláláig. Csak élete árán szerzi vissza az emberségnek azt a fokát, amely már elegendő ahhoz, hogy a Pojánán temethessék el. Anna és Maksai túl nagy árat fizet azért, hogy végül feljuthassanak a Pojánára, hogy jóvátégyék gyengességüket. Rámegy az életük, a lehetőséget mégis felmutatja az író hősei sorsában. Nincs elveszett ember, a becsülethez vezető utat nem zárja el előlük. Megadja a lehetőséget, hogy felnőjenek a Varjú-nemzetség keménységéhez és áldozataihoz, s így a Pojána és a nép megmaradásának segítőivé legyenek.

A jellemekek eme két tábora a regény számtalan alakja közül válik ki. Mellettük sok variációt produkál az élet. Kós Károly ezeket is a váltakozó uralmú történelem levegőjének megragadására használta. Az öreg Basa Tamásé az egyik ilyen tipikus sors. Szíve-lelke szerint hú Erdélyhez, a Bethlenekhez, de ezért a hűségért pusztult el a veje; most bármily nehezebb esik is Basa Tamásnak, elmegy s hűségesküt tesz Rákóczi Györgynek, hogy legalább a lányának és a két kis árvának az életét és a megélhetését biztosítsa. A történelmi események megidézése olyan fokú a regényben, hogy hiteles levegőt adjon az előretolt alakok mozgatásához, s elégséges alkalmat arra, hogy az író modern mondandóit reájuk rakhassa. Rákóczi György alakja a Varjúk jobb megértéséhez van igazítva: az a funkciója, hogy a vele szemben állók növekedjenek meg jellemileg, segítői pedig veszítsék addigi értékeiket is. Rákóczi György a regényben nem Erdély boldogulásával, hanem saját dicsőségével törődik. Kifosztja Erdélyt lengyel hadjárataiban, utána pedig magára hagyja nagy szorongatásában. Ez alkalom az írónak arra is, hogy ne csak a lengyel hadjáratokban értelmetlenül elpusztult sereget sirassa el, hanem az első világháború áldozatait is. Így mintegy lírai motívummal is a Varjú-nemzetség igazát bizonyítja.

A regényben az emberek elválaszthatatlanok a tájtól, amelyben élnek. A táj éppolyan meghatározó része a Varjú-nemzetség eszmeiségének, mint a jellemekek. Kalotaszegről bizonyára ebben a könyvben vallanak a legszebb lapok az egész erdélyi magyar irodalomban. Az írói szemléletnek szerves része ez a nemes szülőföld-szeretet olyannyira, hogy a táj és az ember tökéletes harmóniája a regény egyik legkitűnőbb varázsa. A táj adja meg az emberi történetek lírai értelmezését. Az idő és a táj képe mindig előre jelzi az események minőségét. A természet színpompája és zordsága éppoly számtalan variációban hullámszik a regényben, mint a kedves és kegyetlen események. Különösen a regény első felében él a gazdag életet a természet. Az emberi cselekedetek több rétegű — érzelmi, atmoszférabeli szintjére is kiterjedő — megragadása teszi lehetővé a természetnek ilyen fokú jelenlétét a regény világában. Az ismert tájélmény gazdag asszociációkat ébreszt, s ennek rezonanciája át-sugárzik az eseményekre. Az első, alapvetően emlékező fejezetet az időt jelző két mondat fogja keretbe: „Szelíden öregedő, szomorúan mosolygó őszi napon, de amikor éjszakára hóharmat hull a határra. . . Kinn pedig halkkal, észrevétlenül meg-eredt a szitáló őszi eső. . .” Amikor Gáspár váratlanul elmaradt Annáéktól, s mindenkinek hiányzott: „Unalmas, szürke, őszi nap volt”, amikor viszont Annát ünneplik, „Piros pünkösd vasárnapja és áldottan szép idő.” Gáspár és Anna búcsúzásakor, mely immár az ébredező szerelem végét is jelzi, „csúnya sáros idő volt, hideg, hasító szél fúj, és nehéz fellegek kergették egymást”, ők pedig úgy álltak egymással szemben, mint „két egyedülálló, árva fenyőfa”. A kegyetlen eseményektől emlékezetes Szent György éjszakáját is előre jelzi a természet, kegyetlen szél jajgat, a jegenyefa pedig „csikorog, ropog” az ablak előtt, s vaksötét van. Máskor az időváltozás, a

természet változása egész nagy történelmi fordulatot sejtet és vezet be, a háborús készülődést jelzi a táj. A nagy mozdulatlanságban először csendes, mély morajlások hallatszanak, aztán mintha suttogni kezdene minden, de még nem mozog semmi: „Egyszerre azonban a hegyek taréján megmozdult az erdő, s mintha láthatatlan zuhatag omlott volna felülről reája, hullámozni, hajolni kezd minden fa, minden fűszál, és a madarak ijedten bújnak a sűrűségbe.” Eddig még ez természeti kép, de a következő mondat kérdése — vajon mit hoz, áldást vagy átkot? — már egyértelműen sugallja, hogy sokkal többről van szó. A természeti kép csak hangulati érzékeltetése annak a feszült állapotnak, mely a háború előtti pillanatban megborozgatta az „egész kis Erdélyországot”. Itt a hangulati aláfestést azonnal követi a cselekmény párhuzamossága. Ez a leggyakoribb változat, de van ennél egy sokkal művészebb és ritkább is Kós Károly regényében: az, amikor a természeti látvány olyan erős motivációt jelent, hogy önmagánál sokkal gazdagabb jelentéstartalmú, szinte feltételezi az események egész sorát, jóllehet azokról nem szól az író. Vitéz Ionát még csak néhány percre láttuk a báljelenetben, amikor jó idő múltán Gáspár véletlenül, apját keresve rátalál. Ilona egy szép, szomorú népdalt énekel, és palántát a kertben. A regény egyik legszebb jelenete ez, s az teszi azzá, hogy a táj intenzív sugallata egy sors pillanatnyi képévé mélyíti, egy jellem szépségét, értékét mutatja fel.

Van azonban a természetnek, a tájnak mindezeknél közvetlenebb kapcsolata is a regény mondandójával. A Pojánához és a Talharuhoz való feltétlen hűség a Varjúk jellemének alap- és meghatározó vonása. A Pojána őrzi meg őket olyannak, amilyenek. Igaz, a kincs motívum révén a Pojána is kap bizonyos romantikus színezetet, de ez a szinte irracionális ragaszkodásnak akár bővebb tárgyi indokot adni. A Varjúk régi menedéke a Pojána, s a regény idejében élő három nemzedék „bolond”-voltát szinte már csak a Pojána építése s a hozzá való ragaszkodás jelenti, ez viszont a történelmi események következtében egyértelműen erénnyé minősül. Hiszen Varjú János végrendelkezése már azért sürgeti a Pojána építését, mert „nehéz idők” jönnek. A Pojána s megóvásának ismétlődő testamentumparancsa szimbólummá emeli ezt a tájat. Külső ellenségek idején ez a menedék, a biztonság. Ehhez a belső biztonsághoz azonban a nehezebb élet vállalása kell. Csodálatos hely a Pojána, nyáron „virágoskert”, télen pedig olyan, mint a mese. De itt fenn csak azok tudnak élni, akik olyan szívósak, erősek és mozdíthatatlan hűségűek, mint a hegyek. Csak a Varjúk és Iliá. A regény alapeszméje az önvédelem, a bezárkózás, a becsület védelme. S ez az eszme a regény esszészzerű elmélkedéseiben szinte helyhez köti ezt a lehetőséget, a hegyek adta biztonság és keménység az alapfeltétele. A földrajzi környezet jellemet determináló fontosságú itt. A hegyek lakói magányosak, emberrel ritkán beszélnek, de sokkal többet látnak és tudnak, mint a völgyi népek. A hegyek igazsága a regényben az emberség mértékévé avatódik, a hegyek és a Varjúk természete azonos. Ez az azonosítás fel is nagyítja a jellemeket, titokzatossá, fenségessé teszi őket. A hegyekhez való hűség a regényben szinte misztifikálódik, az igazság és az érték alapja és nélkülözhetetlen eleme, minden élet forrása, igazságosztó hatalom: „A hegy félelmetes, a hegy titokzatos. A hegyekről nem jó megfedkezni. És haragszik a hegy azokra, akik hozzája hűtlenek, akik őt elhagyják. A hegy keményen kegyetlen, a hegy kíméletlenül bosszúálló. De én tudom, hogy a hegy igazságos!”

A *Varjú-nemzetség* krónika, s ez műfaji jogosultságot ad az író ilyen vallomásainak, hiszen a krónika az elbeszélő állandó jelenlétét is jelenti. A regény-műfajon belüli krónikának az az előnye is megvan a történelmi regény más változataival szemben, hogy a krónikás szuverén joga az idő és a cselekménymozzanatok szabad kezelése. Mindent tud, mindent fölülről és belülről lát, az olvasónak azonban annyit és olyan sorrendben közvetít, ahogy a fontossági sorrendet látja. Az írói-krónikási álláspont nemcsak a közvetlen megnyilatkozásokban vallja ki magát, hanem a válogatásban is: mi az, amit fontosnak lát. Milyen belső arányokat tart a mű. Kós Károly jelenetek sorozatából építi regényét, s a mintegy „bemutatott” jeleneteket ihletett költői szöveggel fűzi hangulatilag egymáshoz. A regény világában az író har-

móniavágya s az a hite dominál, hogy az élet rengeteg szenvedése, megpróbáltatása végül is az egyetemes megbékéléssel, kiegyenlítődéssel végződik. Ez nemcsak a főszereplők sorsának alakulásán mérhető, hanem a jelenetek megválasztásán is. A Varjú-nemzetség a sok kegyetlenség és küzdelem ellenére hangulati, életérzésbeli kiegyensúlyozottságot mutat: az élet teljessége teszi ezt a harmóniát. Szinte jelképes, hogy Gáspár halálakor születik meg Jankó, aki olyan, mint az apja, s aki diadalra viszi apja törekvéseit. A krónikaszerűség motiválja ezt a harmóniát is, hiszen a nagy időszáv, melyet a regény átfog, távlat a pillanatnyi tragédiákon való túlemelkedéshez. Ezt a harmóniát az író nemcsak az események történeti szemléletével sugallja, hanem azzal is, hogy váltakozva időzik a harc és az idill pillanatainál. Éppen az, hogy az író jeleneteket, képeket mutat be az életből, nem pedig elbeszéli a történeteket, az építész irodalmi erőforrásává lett. Olyan ez a regény, mintha Kós Károly ezúttal is termésköből építkezne: az egyes fejezetek megbonthatatlanul illeszkednek egymáshoz, önmagukban a legváltozatosabb alakzatokat mutatják terjedelem és belső felépítés tekintetében egyaránt. Az új alakzatnak mindig megvan a helye, de az formájának és minőségének váratlanságával újra és újra a meglepetés erejével hat. Ezt a struktúrát használja arra Kós Károly, hogy a regény „meséje” rendkívül érdekes legyen. Úgy szerkeszt, helyesebben épít, hogy minden fejezet leleplez, s közben új — és alig sejthető — dolgok, történetek következését motiválja. Így a szerkezet is szinte irracionális erővel sugallja-erősíti a regény alapeszmejét. A hűség és a megmaradás parancsoló krónikája ez az önéletrajzi motívumokban oly gazdag könyv. Az első világháború utáni új helyzet döbbenete hívta életre fél évszázaddal ezelőtt, horizontját is a történelmi pillanat szabta meg, de több mozzanata előremutat már a *Budai Nagy Antal históriájának* tágasabb és progresszívebb eszmevilága felé. Az a hűség, ami a *Varjú-nemzetségben* a megmaradást célozza, a *Budai Nagy Antal históriájában* elszánt igazságtéves alapfeltétele.

ÓDOR LÁSZLÓ

„Jelszó és mithosz?”

AZ 1937-ES TRANSZILVANISTA VITÁRÓL

Mi a transzilvánizmus? Szentimrei Jenő egykori szavai szerint az erdélyi ember világszemlélete. *Kós Károly* élete tetteivel, művészetekben véghezvitt munkáival vallja, hogy vállaltan és akaratosan erdélyi ember: az „erdélyi gondolat” elkötelezettje. Életműve bizonyosságain túl egyik két évvel ezelőtti, a húszas évekre visszaemlékező nyilatkozatából is kiolvashatjuk ennek megvallását. A politikusi szereplés után — írja — „a honi magyar közélet más (kulturális) területein vállaltam és teljesítettem munkát, abban a meggyőződésben, hogy eredeti élethivatásom munkaterületén végzett megfelelő építő-szervező tevékenységgel eredményesebben szolgálhatom népünk életszükségleteit (és a magam, jobbról-balról sokak által kritizált, de kiirthatatlanul belémgökerezett »transzilván« ideológiáját...)”

Maga sem látja egysodrátú irányzatnak a transzilvánizmust. A polgári-radikális *Napkelet* vágta csapáson át lépett be a születő erdélyi irodalomba, korábbi munkásságával, tiszta egyéniségével, sokoldalúságával az egyik — nem középosztályi,